

SOCIETATEA KANDIA DIN TIMIȘOARA ÎNAINTE ȘI DUPĂ PRIMUL RĂZBOI MONDIAL. PROCESUL CU STATUL MAGHIAR.

Dorin Carabeț*

Abstract: *At the end of the 19th century the economy of Banat gained an ascending trajectory. In this favourable context, there were many financially powerful people willing to invest in the industrial field. Thus, new industrial units appeared in Timișoara but also in other cities, among them, „Kandia” vinegar and sugar factory. The foundations of the future factory took place on March 24th, 1890. The original owners of the factory were the brothers Látter Mihály and Mor, from Timișoara. In 1909, the factory was transformed into a joint-stock company. In 1917, the vinegar and sugar factory officially received the name „Kandia”. After becoming a joint-stock company, „Kandia” began to develop at a more sustained pace, the number of employees increased, the factory was modernized and the range of products expanded. The outbreak of the First World War slowed the pace of development. Amid the worsening situation caused by the prolongation of the its war, starting in 1917, „Kandia”, as a food factory, was involved in the war effort. On October 11th, 1918, the „Kandia” company was effectively engaged in war production. According to the procedures, the factory concluded a trade convention with the Austro-Hungarian army. In November 1918, the Austro-Hungarian Empire fell apart, but the former empire remained with a large debt to the „Kandia” company. This dispute was the subject of several lawsuits between the „Kandia” factory and the Hungarian state that spanned the entire interwar period.*

Keywords: Kandia, factory, industry, contract, process, First World War, compensation.

După puternica criză economică declanșată în anul 1873, ale cărei consecințe s-au simțit vreme de aproape un deceniu, în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, situația din agricultura Banatului se normalizează. Producția este într-o continuă creștere, devenind o rezervă sigură de materii prime. Pe lângă aceasta, în Banat apare o pătură de oameni potenți financiar care sunt dispuși să investească în domeniul industrial. Contextul macro-economic determină și el interesul sporit al investitorilor locali sau străini pentru plasarea

* Doctorand, SCOSAAR – Școala Doctorală de Istorie și Arheologie, Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca; e-mail: dorindaniel@yahoo.com
„Anuarul Institutului de Istorie «G. Barițiu». Series Historica”, tom LXIII, 2024,
Supliment nr. 1, p. 235-242.

capitalului în activități industriale. Astfel, apar în Timișoara și în alte localități ale Banatului noi unități industriale, printre acestea va fi și fabrica de produse zaharoase *Kandia*.

Începuturile viitoarei fabrici sunt plasate în data de 24 martie 1890, când s-a încheiat la secția juridico-comercială a Tribunalului Regal din Timișoara procesul-verbal de constituire a unei societăți private care avea ca obiectiv producerea oțetului, bomboanelor, spiritului și o moară de sare. La acest eveniment a fost prezent din partea tribunalului, procurorul Dobresz Károly, iar din partea viitoarei societăți Látter Mihály și contabilul șef, Vida József¹.

Proprietarii inițiali ai fabricii erau frații Látter, Mihály și Mór, originari din Timișoara, domiciliați în cartierul timișorean Iosefin. Cei doi frați aveau studii medii în domeniul comercial și o oarecare experiență în domeniu, muncind în magazinul familiei din Timișoara. Látter Mihály se prezintă personal cu documentele necesare pentru înființarea fabricii și cere ca să fie luat în evidență printre producătorii comerciali particulari cu numele „Látter M.”. Fabrica va fi construită pe terenul proprietate personală al proprietarilor, situat pe strada Calea Hunyadi nr. 66 din cartierul Iosefin al Timișoarei. Conform declarației proprietarului, micuța fabrica urma să producă oțet².

O schimbare majoră în viața viitoarei fabrici *Kandia* se produce la 27 mai 1909, când mica unitate din cartierul Iosefin al Timișoarei este preluată de o societate anonimă de acțiuni aflată sub conducerea Băncii Timișoara și a Societății Comerciale de Acțiuni Timișoara³. Noua societate este înregistrată la Tribunalul Timișoara prin documentul cu nr. 13/10/1909 și la Camera de Comerț și Industrie prin documentul nr. 477/1931. Fostul proprietar Látter Mihály rămâne în consiliul de administrație și acționar al fabricii până în anul 1939⁴.

¹ Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, [infra: SJAN Timiș], Fond 473, *Societatea Comercială „Kandia” S.A.*, 1911–1986, dosar, nr. 32/1936, f. 3.

² *Ibidem*, f. 5, 6.

³ Societatea Comercială de Acțiuni Timișoara a fost o societate înființată de omul de afaceri timișorean Sigismund Szana, în anul 1908. Avea sediul în Piața Sfântul Gheorghe din Timișoara, în clădirea cunoscută sub numele de Palatul Szana (în aceeași clădire funcționa și Banca Timișoara). Banca Timișoara deținea acțiuni la mai multe fabrici din oraș.

⁴ SJAN Timiș, Fond *Tribunalul Timiș-Torontal, Firme sociale*, nr. inv. 128, dos. 614/1909. f. 2.

În anul 1909, moment în care a fost transformată în societate pe acțiuni, fabrica avea șaptezeci de angajați, un capital social de 200.000 de coroane, terenul pe care era situată fabrica avea 6.300 de metri pătrați și deținea puține mașini, producția se realiza mai mult manual. În primul an ca societate pe acțiuni, întreprinderea avea 13 acționari și un total de 1.020 de acțiuni. Cele mai multe acțiuni, 500, erau deținute de frații Látter, Schatteles Mihály deținea 150, Wölf Bernat deținea 100 etc.⁵.

Abia în anul 1917, fabrica de oțet și produse zaharoase primește oficial denumirea *Kandia*. Această denumire este o alegere inedită și exotică având rolul să scoată în evidență produsele de lux comercializate de fabrică, dar care arată și profesionalismul strategiei de marketing⁶.

După ce a devenit societate pe acțiuni, *Kandia* a început să se dezvolte într-un ritm mai susținut, numărul angajaților a crescut, fabrica a fost re tehnologizată, iar gama de produse s-a lărgit; pe lângă produsele tradiționale a început să fabrice și alte produse precum: marmeladă, drajeuri, magiun, lichior și ciocolată. În contextul vremii, aceste produse aveau mare căutare la export. Produsele de la *Kandia* erau comercializate în Imperiul Austro-Ungar, România și Serbia⁷.

Această nouă etapă de dezvoltare a fabricii a fost de scurtă durată, pentru că la 28 iunie 1914, arhiducele Franz Ferdinand, moștenitorul tronului Imperiului Austro-Ungar, este asasinat la Sarajevo, acest lucru fiind pretextul perfect pentru ca cele două alianțe politico-militare să își declare război. După un ultimatum de treizeci de zile, Imperiul Austro-Ungar declară război Serbiei, iar aliații Serbiei declară război Imperiului Austro-Ungar. Din acel moment, Banatul și Transilvania ca provincii ale Imperiului Dualist erau în război⁸.

⁵ *Ibidem*, dosar 614 A/1909, f. 2.

⁶ Numele *Kandia* vine de la insula Creta, care a fost controlată în secolul al XIII-lea de Republica Veneția. Aceasta a înființat aici o unitate administrativă numită Regatul Candia, numele fiind luat de la orașul Candia, viitorul oraș modern Heraklion, în apropierea căruia au fost descoperite anticele vestigii de la Cnossos. Sub denumirea de Candia era cunoscută și insula Creta până în epoca modernă. Vezi în acest sens: O. Pecican, *Între cruciași și tătari, creștinătatea occidentală și nomazi în Europa central-sud-estică*, București, Edit. Limes, 2006, p. 299.

⁷ SJAN Timiș, Fond *Societatea Comercială „Kandia” S.A.*, dos. 32/1936, f. 16.

⁸ I. Scurtu, G. Buzatu, *Istoria Românilor în secolul XX*, București, Edit. Paideia, 1999, p. 487.

Spre deosebire de conflictele de până atunci, războiul început în vara anului 1914, care avea să devină și să rămână în conștiința posterității drept Primul Război Mondial, a fost un război total. În acest război au fost implicate toate resursele statelor. Prima conflagrație mondială a devastat practic economia Banatului. Au fost mobilizați 124.000 de bărbați între 18 și 50 de ani, dintre care 115.000 au luptat efectiv în linia întâi. Dintre aceștia peste 25.000 au fost uciși, ceea ce s-a repercutat în scăderea dramatică a producției agricole și industriale⁹.

Pe lângă lipsa forței de muncă, rechizițiile impuse sistematic de guvernul maghiar prin reglementări și ordonanțe au constituit principala cauză a marilor neajunsuri materiale. Rechizițiile s-au efectuat în fiecare an al războiului cu o intensitate crescândă. Ordonanțele guvernului de la Budapesta au cuprins toate categoriile de produse agricole și industriale care erau necesare frontului. În 14 ianuarie 1915, guvernul maghiar, prezidat de contele Tisza, a dat ordonanța cu nr. 240, prin care toți producătorii și proprietarii erau obligați să își declare producția care depășea consumul propriu, iar surplusul trebuia predat statului la prețuri impuse, prețurile fiind în general derizorii. Tot în anul 1915, s-a limitat dreptul de vânzare al produselor¹⁰.

Pe fondul agravării situației generate de prelungirea războiului, începând din anul 1917, *Kandia*, fiind o fabrică de produse alimentare, a fost implicată în efortul de război. Suprafața construită a fabricii a început să fie extinsă cu un nou corp de clădire, unde urma să funcționeze o nouă secție de producție dedicată exclusiv producerii marmeladei din fructe. Acest produs urma să fie trimis direct pe fronturile unde lupta armata imperială. Până la încheierea războiului noua clădire nu a putut fi terminată, abia după război a fost finisată și apoi vândută¹¹.

⁹ I. Munteanu, *Banatul Istoric, 1867-1918, Ocupații, Economia, vol. 2*, Timișoara, Edit. Excelsior Art, 2006, p. 330.

¹⁰ Iosif Marin Balog, *Implicațiile economice și financiare ale Primului Război Mondial. Împrumuturile de război*, „Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. Series Historia”, LVII, Cluj-Napoca, 2018, p. 109–124.

¹¹ Ioan Hațegan, *Camera de Comerț, Industrie și Agricultură Timișoara*, Timișoara, Edit. Banatul, 2000, p. 201.

În 11 octombrie 1918, societatea *Kandia* a fost angrenată efectiv în producția de război. Conform procedurilor, fabrica a încheiat o convenție comercială cu armata austro-ungară, prin care fabrica trebuia să livreze armatei 625 de vagoane de marmeladă din pulpă de mere. În contract erau stipulate condițiile de livrare, calitatea mărfii și termenul de livrare. Astfel, prima tranșă de marmeladă trebuia livrată după 14 zile de la sosirea primei cantități de zahăr și a ambalajelor. Ca și calitate, la 100 de kg de marmeladă trebuia să se folosească 110 kg de mere sănătoase și 50 kg de zahăr. Nu se admiteau alte fructe sau amestec de fructe. Marfa trebuia să fie ambalată în lăzi de lemn de 10 și 30 de kg, dar și în butoaie noi de fag. Au fost preluate 120 de vagoane de marmeladă, iar restul, până la 625 de vagoane, nu a mai fost preluat de administrația armatei austro-ungare, deoarece războiul se încheiase în 11 noiembrie 1918¹².

Cu toate acestea, în contractul de vânzare-cumpărare din octombrie 1918, la art. 1 se prevedea obligația preluării mărfii, atât în caz de întârziere în urma unei forțe majore, cât și în cazul încheierii războiului. La sfârșitul Primului Război Mondial, în noiembrie 1918, Imperiul Austro-Ungar se destramă, iar la 1 decembrie 1918, Banatul și Transilvania se unesc cu România. Astfel fostul imperiu rămâne cu o mare datorie față de firma *Kandia*. Suma creanței dintre fostul imperiu dualist și unitatea *Kandia* a fost fixată la 16.522.821 de coroane aur. Această sumă a fost declarată de Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și Ținuturilor Românești din Ungaria la raportul financiar înaintat prefecturii județului Timiș-Torontal din anul 1919¹³.

Ca urmare a deselor intervenții făcute de societatea *Kandia* pentru rezolvarea litigiului dintre ea și statul maghiar, litigiu care era din timpul războiului mondial recent încheiat, Departamentul lichidării fostului Minister de Război Austro-Ungar de pe lângă Ministerul de Război al Austriei, precum și Comisia de conciliere de pe lângă același minister au trimis în anul 1923, la Timișoara, o comisie formată din doi delegați, pentru a verifica contractul încheiat de societatea *Kandia* și Ministerul de Război Austro-Ungar din anul 1918, precum și celelalte date ale creanței¹⁴.

¹² SJAN Timiș, Fond 473, S.C. „*Kandia*” S.A., dos. nr. 10/1918-1947, f. 6.

¹³ *Ibidem*, f. 9.

¹⁴ *Ibidem*, f. 17.

În prezența reprezentantului Legației României de la Viena și în urma verificării registrelor, documentelor justificative și a corespondenței, Comisia de Conciliere a redactat în 5 aprilie 1923, un proces-verbal. S-a ajuns la concluzia că, societatea *Kandia*, fabrică de produse zaharoase, a putut să dispună liber de marfa produsă în baza comenzilor armatei austro-ungare, care a fost menționată în contract și nu a fost preluată de către armată. S-a constatat de asemenea că societatea *Kandia* dispunea de materiile prime achiziționate în vederea onorării acestei comenzi și care încă nu au fost întrebuințate până la data controlului.

În acest context, drept daune, s-a stabilit suma de 5.300.000 de coroane aur, plus dobânzile legale de la data semnării convenției tranzacționale definitive. Această decizie a fost supusă ratificării de către societatea *Kandia* și de către Ministerul de Finanțe al Austriei. Ministerul de Finanțe austriac a ratificat documentul comisiei de control în 5 noiembrie 1923, recunoscând suma de 5.300.000 de coroane aur ca și daune. Cu toate acestea ministerul austriac a cerut amânarea plății către *Kandia*, motivând această cerere prin insuficiența fondurilor destinate lichidării datoriilor fostului Imperiu Austro-Ungar¹⁵.

Ca urmare a repetatelor tergiversări și a nerezolvării situației creanței, Consiliul de Administrație al fabricii *Kandia* trimite în 3 octombrie 1929, un memoriu Ministerului de Finanțe de la București în care arată că, din cauza datoriei imense create de contractul cu armata imperială austro-ungară, fabrica era pe punctul de a intra în faliment și pentru moment, doar împrumuturile bancare au mai salvat-o¹⁶.

Pentru rezolvarea litigiilor economice dintre fostele imperii care s-au destrămat după Primul Război Mondial și diverse societăți, au fost create două instituții: Convenția de la Haga și Convenția de la Paris. După ani de negocieri eșuate, societatea *Kandia* a apelat la aceste două entități, care, după ce au cercetat cazul, Convenția de la Haga a hotărât în ianuarie 1930, iar în aprilie același an și Convenția de la Paris, că guvernul Ungariei trebuie să plătească datoria firmei *Kandia*, deoarece în octombrie 1918, Banatul era încă administrat de

¹⁵ *Ibidem*, f. 46.

¹⁶ *Idem*, dos. 13/1920–1929, f. 5.

Ungaria. Litigiul dintre *Kandia* și statul maghiar a fost încadrat la grupa creanțelor speciale așa-zis administrative, ale căror titlu juridic datează dinainte de prăbușirea fostului Imperiu Austro-Ungar. Această hotărâre a fost ratificată de forurile legislative ale statelor membre în aceste convenții, în baza prevederilor tratatelor de pace de la Saint Germain și Trianon¹⁷. Prin această dispoziție cuprinsă în Convențiile de la Haga și Paris, puterile semnatare au extins obligațiile Guvernului Ungariei, bazate pe alin. 2 al art. 188 al Tratatului de Pace de la Trianon din 1920, și asupra obligațiilor contractate de fostul minister de război austro-ungar. După aceste decizii a devenit neîndoielnic faptul că datoriile societății *Kandia* trebuie plătite de guvernul Ungariei¹⁸.

Pe baza acestei dispoziții societatea *Kandia* a somat, în 11 septembrie 1931, ministerul ungar de finanțe să plătească suma stabilită, invocând punctul 1 din art. 2 al Convenției de la Paris. Pentru că guvernul Ungariei nu a dat curs nici de data aceasta somației, *Kandia* a intentat un proces statului maghiar la Tribunalul de Arbitraj Mixt Româno-Ungar. În sentința tribunalului dată la 11 iunie 1934, statul maghiar a invocat prescripția dreptului de acțiune, susținând că acțiunea societății *Kandia* a fost tardiv introdusă¹⁹. Din contră, Tribunalul Arbitral Mixt Româno-Ungar, în sentința din 2 iulie 1934, a respins contestația părții maghiare, declarând acțiunea firmei *Kandia* ca fiind în termen și depusă conform legii. Pe de altă parte, *Kandia* a fost obligată să prezinte un memoriu în care să justifice de ce a întârziat înaintarea plângerii inițiale. Memoriul solicitat a fost înaintat, dar președintele tribunalului mixt, Botella, a decedat și nu a mai fost înlocuit cu un alt președinte, prin acest fapt tribunalul arbitral încetându-și activitatea²⁰.

În perioada care a urmat, societatea *Kandia* a făcut repetate demersuri pe lângă Ministerul Afacerilor Străine de la București, pentru ca un nou președinte al Tribunalului Arbitral Mixt Româno-Ungar să fie numit și astfel procesul să fie reluat.

¹⁷ Idem, dos. 10/ 1918–1947, f. 64.

¹⁸ *Ibidem*, f. 90.

¹⁹ *Ibidem*, f. 95.

²⁰ *Ibidem*, f. 99.

În fapt, societatea *Kandia* a făcut numeroase demersuri pe lângă toate autoritățile românești competente, pentru: repunerea în funcțiune a Tribunalului de Arbitraj Mixt Româno-Ungar prin numirea unui nou președinte; a pledat de asemenea pentru rezolvarea litigiilor pe cale tranzacțională amiabilă cu guvernul de la Budapesta; rezolvarea problemelor prin comisia mixtă româno-maghiară. Totodată, a cerut luarea măsurilor necesare pentru asigurarea și conservarea pretențiilor firmei *Kandia* față de statul maghiar cu ocazia tratativelor de pace²¹. În acest sens, conducerea societății *Kandia* a trimis numeroase memorii către Ministerul de Externe român, dar și către alte entități pentru rezolvarea problemei pe care o avea cu statul maghiar²².

În anul 1940, datoria statului maghiar față de *Kandia* a fost recalculată și, astfel, după ce au fost luate în calcul dobânzile, suma a ajuns la 13.000.000 de coroane aur la valoarea din anul 1913, această sumă reprezentând 400.000.000 de lei la valoarea momentului. Societatea *Kandia* a trimis reprezentantului României prezent la Conferința de Pace de la Paris constituită după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, un nou memoriu prin care cerea ca litigiul ei cu guvernul maghiar să fie luat în discuție. Președintele delegației României la Conferința de Pace de la Paris, ministrul Mircea Nonu, a răspuns fabricii *Kandia* prin documentul înregistrat cu nr. 035423 din august 1946, prin care Mircea Nonu confirmă primirea dosarului în legătură cu pretențiile firmei *Kandia* contra guvernului maghiar în valoare de 5.300.000 de coroane aur, plus dobânzile legale de la data de 23 septembrie 1923. După toate eforturile depuse datoria firmei *Kandia* nu a fost plătită până la naționalizarea din 1948, iar după această dată problema nu s-a mai pus niciodată²³.

²¹ *Ibidem*, f. 102.

²² Memoriile făcute de *Kandia* către Ministerul de Externe Român pentru rezolvarea problemei pe care o avea cu statul maghiar: 2 aprilie 1935 Memoriu cu nr. 21.227/26 martie 1937, cu nr. 17.717/24 mai 1939, cu nr. 40.004/8 februarie 1940, cu nr. 7.460/13 septembrie 1940; telegramă, Ministerului Afacerilor Străine, 16 octombrie 1940, cu nr. 65.893/28 octombrie 1944, cu nr. 118.441/26 septembrie 1945, cu nr. 25.590/24 noiembrie 1945, cu nr. 1.612/11 iulie 1947, cu nr. 47.497/8 martie 1948.

²³ *Ibidem*, f. 110.